

ЎЗБЕКИСТОНДА БЮДЖЕТ НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Пўлатов Д.Х.¹

Хужумов Н.О.²

¹ и.ф.д., проф, ТМИ,

² ТМИ БҲН-3 гуруҳ магистранти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6326106>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi:17-fevral 2022

Ma'qullandi:22-fevral 2022

Chop etildi:27-fevral 2022

KALIT SO'ZLAR

Давлат бюджетни
ўлчовсиз эмас
бюджет назорати;
нодавлат молиявий
назорати.
давлат молиявий
назорати;

ANNOTATSIYA

Мазкур мақолада давлат бошқарувида молиявий назоратнинг ўрни ва ахамияти ёритилган. Давлат молиявий назоратини ташкил этиш ва унинг ҳозирги ҳолати таҳлил қилинган. Давлат молиявий назорати билан боғлиқ муаммолар келтирилган ва уларни бартараф этиш йўллари бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар берилган. Калит сўзлар: аудит, бюджет, ички аудит, ички назорат, молиявий ҳисобот, молиявий назорат, тафтиш.

Кириш.

Ўзбекистонда кейинги йилларда давлат молиясини бошқариш ҳамда назоратини такомиллаштириш борасида кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, давлат молиявий назорати тизимини такомиллаштириш, бюджет жараёнининг шаффофлигини янада ошириш ва унинг устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш, бюджетдан молиялаштириш, ҳисоб ва ҳисобот механизминини такомиллаштириш, вазирлик ва идораларнинг бўйсунувидаги муассасаларда бюджет интизомини мустаҳкамлаш борасидаги масъулиятини

ошириш, шунингдек, замонавий ахборот технологиялари ва халқаро эътироф этилган давлат молиявий назорат стандартларини жорий қилиш йўли билан коррупция, бюджет қонунчилигини бузиш ҳолатларининг олдини олиш ва профилактикасига қаратилган давлат молиявий назоратининг ўрнини тубдан такомиллаштириш белгиланди.

Ислохотларнинг ҳуқуқий базасини тубдан ислоҳ этиш ҳамда уни такомиллаштириш, бюджет ҳисобини тартибга солишнинг яхлитлиги ва тизимлигини таъминлаш бўйича жамиятни демократлаштириш ва ислох

қилиш ҳамда модернизациялаш, мақсад ва вазифаларни ҳисобга олган ҳолда норматив ҳуқуқий-меёрий ҳужжатларнинг ижро этилиши устидан мониторинг қилиш, ҳуқуқий-меёрий ҳужжатларни тизимлаштиришга ёрдам беради. Мамлакатимизда бозор муносабатларини чуқурлаштириш шароитида самарали молиявий назоратни шакллантириш давр талабидир, давлат молиявий назоратини такомиллаштириш эса унинг асосий пойдеворидир.

Бу борада Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев қуйидагиларни таъкидлайди: “Албатта, Давлат бюджети ўлчовсиз эмас, маблағларни қаттиқ тежаш, белгиланган мақсад учун ва оқилона ишлатишни таъминлаш зарур. Бу – ҳаммага равшан ва рад этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.[1]

Дарҳақиқат, ислохотлар изчиллигини таъминлаш ва давлат бюджети харажатларидан оқилона фойдаланиш жараёнида давлат молиявий назоратининг илғор усулларини қўллаш, маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда харажатларни тежашда молиявий назорат ташкилотларининг профилактик тадбирларни ўтказиши муҳим аҳамият касб этади. Бу эса бюджет назоратини ташкил этишнинг назарий ва амалий жиҳатлари бўйича илмий тадқиқот олиб бориш долзарблигини белгилаб беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Бюджет назорати бюджет тизими бюджетлари самарали ижросини амалга оширилишини таъминлайди. Бу эса давлатнинг, ҳамда бошқа барча иқтисодиёт субъектларининг манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган. Бизнинг фикримизча, бюджет назорат тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

бюджет назорати;

контрагентлар билан молиявий ҳисоб-китоб муносабатлари жараёнидаги назорат;

нодавлат молиявий назорати.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда молиявий назорат ўзаро таъсирчан ва мустақил бўлган икки соҳага бўлинади:

давлат молиявий назорати;

нодавлат молиявий назорати.[6]

Шу жиҳатдан ҳам бюджет назоратини ўтказишнинг қонунийлиги ва мустақиллиги, шунингдек бюджет назорати натижаларининг ишончлилигини ва ҳолислигини назорат этилиши керак.

Бюджет назоратининг давлат ва нодавлат соҳалари назоратини амалга ошириш усулларининг ўхшашлигига қарамасдан, ўзларининг мақсадлари бўйича бир-биридан тубдан фарқ қилади. Жумладан, бюджет назоратининг бош мақсади давлат хазинасига ресурслар туширишни максималлаштириш ва давлат бошқарув харажатларини минималлаштириш бўлса, бунга қарама-қарши равишда нодавлат молиявий назоратининг (айниқса, фирма ичидаги молиявий назоратнинг) бош мақсади жойлаштирилган капиталдаги фойда меъёрини ошириш мақсадида солиққа ажратмалар ва бошқа харажатларни минималлаштиришдан иборат.

Масалан, Россиялик иқтисодчи олим Е.Грачева давлат молиясини бошқаришда коррупцияга қарши назоратни кучайтириш зарурлигига урғу берган ва молиявий назоратнинг қуйидаги 4 та турини санаб ўтган:

давлат молиявий назорати;

идоралараро молиявий назорат;

ички хўжалик назорати;

аудиторлик назорати.[6]

Е.Грачева молиявий назорат муҳитининг ахволи иш услуби ҳодимларининг дунё қараши, ва ўз вақтида иш олиб боришини таъминлашга эътибор берган. Айти пайтда, молиявий назорат тушунчасига жуда катта аҳамият берилмоқда, баъзи бир олимларнинг фикрига кўра, молиявий назорат бу молиянинг назорат функциясини амалга оширадиган шакли, бошқа олимлар эса, ташкилий бошқарув нуқтаи назаридан ёндашиб, махсус ташкил қилинган назорат органлари фаолияти, деб таърифлашади.

Бир гуруҳ миллий иқтисодчи олимлари, жумладан З.Х.Срождидинова ва С.У.Мехмонов молиявий назоратни 3 та тур ажратишади:

давлат молиявий назорати;
идоралараро молиявий назорат;
аудиторлик назорати.

З.Х.Срождидинова бюджет назоратининг мазмуни, аҳамияти, элементлари ва принциплари ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, ижтимоий-сиёсий тангликлар ва молиявий-иқтисодий инқирозлар шароитида бюджет назоратининг аҳамияти ўсиб боради ва янги мазмун касб этади, деган қарашларни келтирган.[3]

С.У.Мехмонов молиявий-иқтисодий назоратнинг таркибий қисми сифатида мамлакатнинг барча даражаларини қонуний, мақсадли ва самарали шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш, бюджет дароматлари тушумини кўпайтиришнинг кўшимча манбаларини аниқлаш, бюджет-солиқ интизомини яхшилашни текшириш бўйича давлат органлари томонидан олиб бориладиган назоратлар йиғиндиси, деган ғояни фикрларни таъкидлаган.[5]

Кўпчилик олимлар молиявий назоратни бошқарувнинг функцияси сифатида кўришади.

Лима декларациясига кўра назоратнинг бошқарув тамойилларида шундай дейилган: “Назоратни ташкил қилиш бу молиявий маблағларни бошқаришнинг мажбурий элементи бўлиб ҳисобланади, бундай бошқарув жамоат олдида жавобгарликни келтириб чиқаради. Назорат - бирдан бир мақсад эмас, балки тартибга солиш тизимининг ажралмас қисмидир.[7]

Услубиёт ва таҳлил.

Бюджет назорати иқтисодиётни ривожлантириш, барқарорликни таъминлаш ва сифатли бошқариш жараёнини тубдан ўзгартиришнинг асосий муваффақиятларидан бири бўлиб хизмат қилади. Шунини таъкидлаш жоизки, бюджет назорати давлат назорати ягона механизмнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бюджет назоратисиз давлатнинг иқтисодиёти ва молиявий тизими нормал фаолият кўрсатиши мумкин эмас.

Бюджет назорати молиявий фаолиятнинг барча босқичларида амалга оширилади, яъни пул фондларини шакллантириш, тақсимлаш (қайта тақсимлаш) ва ишлатиш жараёнида юзага келади. Ўзбекистонда бюджет назорати тизимининг ривожланиши узлуксиз жараён ҳисобланиб, у ўзининг ривожланишида маълум босқичлардан ўтган ва ҳозирда ҳам давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш стратегияси доирасида ислоҳ қилинмоқда. Шунинг учун ҳозирги кунда бюджет назорати соҳасига янги истиқболли тизимлар ва усулларни жорий қилиш долзарб масала ҳисобланади.

Бюджет назорати молия соҳасида интизомни ушлаб туриш, бюджет ва давлат

мақсадли жамғармалари олдидаги мажбуриятларини бажариш, ҳисоб ва ҳисобот қоидаларига амал қилиш самарадорлигини ошириш, бюджет тизими барча бўғинлари даромадлари ва харажатларининг қонунийлиги, давлат ресурсларидан тўлиқ ва ўз вақтида фойдаланилишини таъминлаш, молиявий қонунчиликни бажарилиши ва амал қилинишини текширишга қаратилган.

Бюджет назоратининг таъсирчан тизимини яратиш, маблағларни шакллантириш ва ишлатиш бўйича давлат функцияларини муваффақиятли амалга оширишни таъминлаши керак ва давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тезлаштиришга қаратилган бўлиши ҳамда миллий иқтисодиёт ва молия тизимини мустаҳкамлашнинг омили сифатида қаралиши лозим.

Бюджет назорати тафтиш, текшириш (шу жумладан бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг аввалги тафтишда ёки текширишда аниқланган бузилиши ҳолларини бартараф этиш юзасидан назорат тартибидаги текшириш) ва ўрганиш шаклида амалга оширилади. Бюджет назоратини амалга ошириш давомида бюджет интизоми ҳолати, қонунбузарликлар аниқланади ва давлат бюджетининг келажакдаги фаолиятини такомиллаштириш учун асос яратилади.

Бюджет назоратининг яхлит тизимини яратишга қаратилган қуйидаги асосий вазифаларни келтиришимиз мумкин:

бюджет назоратининг объекти сифатида давлат маблағларини ишлатиш ва шакллантириш билан боғлиқ бўлган хўжалик ташкилотлари субъектларининг

фаолияти жараёнида вужудга келадиган барча пулли муносабатлари тушунилади;

бюджет назорати миллий иқтисодиётни ривожлантириш, жамият ва хусусий ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш суръатларини ошириш, илмий-техник тараққиётни ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳамда бажарилаётган ишлар ва кўрсатилаётган хизматларнинг сифати ва ҳажмини оширишга қаратилган бўлиши керак.

Бюджет назорати бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг молиявий назорат объектлари томонидан бузилиши ҳолларини аниқлаш, бартараф этиш ва унга йўл қўймаслик мақсадида давлат молиявий назорат органлари томонидан амалга оширилади.

Бюджет назорати тафтиш, текшириш (шу жумладан бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг аввалги тафтишда ёки текширишда аниқланган бузилиши ҳолларини бартараф этиш юзасидан назорат тартибидаги текшириш) ва ўрганиш шаклида амалга оширилади. Молиявий назоратни амалга ошириш давомида молиявий интизом ҳолати, қонунбузарликлар аниқланади ва давлат молиясининг келажакдаги фаолиятини такомиллаштириш учун асос яратилади.

Давлат молиявий назоратини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси ва Молия вазирлиги асосий давлат ташкилоти ҳисобланади. Хусусан, Молия вазирлигининг Давлат молиявий назорат Департаменти томонидан амалга оширилган тадбирларини келтириб ўтамиз (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат молиявий назорати
Департаменти томонидан ўтказилган назорат тадбирлари тўғрисида маълумот¹

Кўрсаткичлар	йиллар								
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ўтказилган текширишлар сони	8217	1049	6164	8641	10741	11625	7047	8074	4729
Қонунбзарлик суммасининг бюджет даромадларидаги салмоғи, (%)	0,45	0,42	0,46	0,62	0,44	0,24	0,11	0,21	0,46

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари асосида шакллантирилди. www.mf.uz

Ушбу жадвал маълумотларига асосан давлат бюджети ижроси юзасидан ўтказилган текширувлар сони 2013-2014 йилларга нисбатан қисқарган ва 2015-2017 йиллари кўпайганлигини, 2018-2020 йиллар яна эса камайганлигини кузатишимиз мумкин. Сўнгги йилларда текширишлар сони камайган бўлсада, қонунбузарлик суммаларининг бюджет даромадидаги салмоғи ўсганлигини кузатишимиз мумкин. 2018 йилдан Молия вазирлиги Давлат молиявий назорати Департаменти томонидан бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши юзасидан назорат тадбирларида замонавий ахборот коммуникация технологиялари ва маълумотлар базаси воситасида камерал назоратдан кенг фойдаланиш йўлга қўйилганлиги сабабли назорат текширувлари сони қисқарган.

Шуни қайд этиш лозимки, бюджет назорати давлат молиявий назорат органлари ёки ваколатли орган томонидан тасдиқланадиган назорат қилиш йиллик режаларига мувофиқ амалга оширади. Айрим ҳолларда режадан ташқари бюджет назорати Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда давлат молиявий назорат органига бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилганлиги фактлари тўғрисида маълумотлар келиб тушган ҳолларда давлат молиявий назорат органлари раҳбарларининг қарорлари асосида амалга оширилади.[8]

Бюджетлараро муносабатлар мураккаблашиб кетадиган бозор иқтисодиёти шароитида давлат молиявий назоратининг аҳамияти янада ортади. Унинг мақсади Давлат бюджет сиёсатининг муваффақиятли амалга оширилишига кўмаклашиш, пул маблағларини

шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш жараёнини таъминлашдан иборат. Бюджет назоратини ўтказиш жараёнида асосан қуйидаги қонунбузилиш ҳолатлари аниқланмоқда:

– бюджет ташкилотлари томонидан харажатлар сметаси ва штатлар жадвалини режалаштиришда амалдаги норматив ҳужжатлар талаблари чуқур ўрганилмаганлиги натижасида бюджетдан ортиқча маблағларнинг олинishi;

– вакант сақланаётган штат бирликлари ҳисобидан иқтисод бўлган маблағларни ўз вақтида тегишли бюджетга қайтарилмаслиги, меҳнатга ҳақ тўлашнинг Ягона тариф сеткаси разрядларини ва коэффицентларини ҳамда устама тўловларини нотўғри қўллаш ҳисобига ортиқча харажатларга йўл қуйилиши;

– тўлов ҳужжатларини сохталаштириш ва қурилиш таъмирлаш ишларига ажратилган маблағларни ҳисоботларга бажарилмаган ишларни қўшиб ёзиш, олинмаган товар-моддий захиралар учун пул ўтказиш орқали маблағларни ўзлаштирилиши;

– товар-моддий захираларни қиммат нархларда етказилиши, шартномада кўрсатилган товар-моддий захиралар ўрнига бошқа турдаги маҳсулотларнинг кирим қилиниши, товар-моддий захираларнинг камомоди ва ўзлаштирилиши, озиқ-овқат, дори-дармон, ёқилғи-мойлаш ва бошқа маҳсулотларни харажатга чиқариш нормаларига риоя қилмаслик.[9]

Ушбу ҳолатлар бюджет тизими бюджетлари ижросини амалга оширишда биргина 2020 йил мабойнида назорат тадбирларида 246 млрд.сўм миқдорида бюджет интизоми бузиш, пул ва товар-моддий бойликлар камомоди ва асоссиз харажатлар аниқланиб, шундан

168,8 млрд.сўмни бюджетга тикланиши таъминланди.²

Хулоса ва таклифлар.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, давлат молиявий назоратининг асосий вазифаларидан бири бу бюджет қонунчилигига риоя қилинишини, бюджет интизомни таъминлаш, бюджет маблағларидан мақсадсиз фойдаланилишига йўл қўймаслик орқали давлат молиявий сиёсатининг амалга оширилишига кўмаклашишдан иборатдир. Шу билан бир қаторда бюджет назорати оптимал бюджет ва солиқ сиёсатининг ишлаб чиқилиши ва самарали амалга оширилиши ҳамда давлат бюджетига ва иқтисодиётнинг ривожланишига тушумларнинг максимал даражада ўсишини таъминлашга хизмат қилади. Бюджет тизими бюджетлари назоратини амалга оширишнинг аниқ шакллари танлаш фаолият шаклининг хусусиятлари ва ҳуқуқий низомлари, текшириладиган ташкилот, назорат объекти, зарурий назорат ҳаракатлари ҳажми ва бошқа омилларга боғлиқ.

Мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва бюджет назоратини такомиллаштириш учун қуйидаги таклифлар тавсия этилади:

– бюджет назоратининг қуйи бўғини ҳисобланган бюджет ташкилотларида ички аудит хизматини ривожлантириш. Чунки, ички аудит хизмати бевосита назорат объекти билан доимий алоқада бўлади. Шунингдек, ички аудит хизмати профилактик назорат сифатида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот бўйича аниқланган хато ва камчиликларни

бартараф этиш бўйича тавсиялар бериш имкониятига эга;

назорат органлари томонидан камерал назоратни амалга ошириш ҳажмини кенгайтириш. Бу ўз навбатида, назоратни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни камайтириш имкониятини беради.

² Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет кодекси” 26 декабрь 2013 йил. ЎРҚ-360-сон.
- 2) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 августдаги “Таълим ва тиббиёт муассасаларини молиялаштириш механизмини ҳамда давлат молиявий назорати тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” ПҚЎ3231-сон Қарори. 2 Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти маълумотлари.
- 3) Срожиддинова З.Х. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими: Дарслик. – Тошкент, Нашриёт 2010. – 500 б.
- 4) Вахобов А.В., Маликов Т.С. Молия. Дарслик. - Тошкент: “Ношир”, 2011. 712—б.
- 5) Мехмонов С.У. Бюджет ҳисоби. Ўқув қўлланма.- Тошкент: “Фан ва технология” 2012, 352 б.
- 6) Грачева Е. Финансовое право. Учебник. –М.: Проспект, 2014. 580 стр.
- 7) Тўлаходжаева М.М. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат тизими. - Тошкент: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998. 176 б.
- 8) Бюджет назорати: Ўқув қўлланма. Б.К.Ҳамдамов, А.А.Остонокулов; - Тошкент: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2018.-320 б.
- 9) www.mf.uz Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий веб сайти.